

АДАПТИВНІ МОЖЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХІКИ УКРАЇНЦІВ

У статті не тільки розглядаються ситуативні механізми психічної адаптації буденної свідомості в умовах віддалених наслідків екотехногенної катастрофи, але й аналізуються резервні можливості соціальної психіки українців у цьому процесі адаптації.

Ключові слова: *змінені умови існування, адаптація психологічна, буденна свідомість, соціально-психіка.*

Постановка проблеми. Закони соціального розвитку свідомості діють і навіть загострюються, коли людина переживає життєві кризи, потрясіння. По-перше, неординарна подія є тією конкретною формою, у якій реально відбувається усвідомлення людьми навколишнього світу. По-друге, "свідомість є відображення дійсності, як би "переломлене" через призму суспільно вироблених значень" [9, с. 29].

Відомо, що для пізнання різних явищ використовуються ті самі механізми психіки, однак будь-яке пізнання опосередковується різними сенсами свідомості людини. Саме цей аспект проблеми набуває особливої значимості у контексті психології кризової події.

Теоретичне дослідження проблеми. Суб'єкт потрапляє у змінену ситуацію (раптові перемини, ситуацію необхідності зміни переконань, кризові, травматичні чи катастрофічні умови і т.п.), маючи попередньо сформовані уявлення про світ, у які "вписані" колишні стереотипи його розуміння з притаманними їм системами значень. Інших уявлень, за допомогою яких людина могла б інтерпретувати суб'єктивно відтворюваний матеріал, у неї просто немає. Процес включення змінених значень в індивідуальний контекст суб'єкта не визначений інтерпретацією нових фактів, думок чи суджень. Людина, яка сформована в умовах стабілізованого життєвого середовища, не підозрює, що навколишній світ може існувати інакше, ніж це було завжди і звичним.

*Механізми сенсоутворення в ситуативних реакціях на змінені умови існування
(в ситуації кризової події)*

Основним механізмом формування нового бачення у змінених умовах є психологічний механізм сенсоутворення, який не виключає і навіть допускає зіткнення сенсів, що відбувається при зустрічі внутрішнього значеннєвого змісту суб'єкта з іншими значеннєвими його виразами. Дуже ймовірно, що однією з основних причин невдач при засвоєнні нових значень є той факт, що людина виявляється не готовою прийняти інший значеннєвий світ і намагається "вписати" його в значеннєву систему колишнього світосприймання, у результаті чого механізми сенсоутворення спрацьовують вхолосту, а нова дійсність відривається від свідомості суб'єкта, який її осягає.

Індивід, чия картина світу сформована колишньою системою цінностей і попередньо сталою культурою суспільної практики, зіштовхується при змінах з подвійними труднощами. З одного боку, його свідомість "не хоче" приймати іншу систему сенсів і постійно нав'язує надбудови психічних новоутворень на відомому і звичному "мовному" базисі, що є кальками з попереднього досвіду і часто бувають не адекватними з погляду нової реальності. З іншого боку, когнітивна свідомість особистості ніби повстає проти того, що дійсність, яка змінилася, представляє реальність інакше, іншими сенсами і значеннями, іншими структурами, іншими відношеннями.

Розглядаючи вплив змінених умов існування на свідомість сприймаючого суб'єкта, необхідно мати на увазі ще два важливих аспекти. По-перше, при освоєнні нової реальності відбуваються зміни власне семантики свідомості, на рівні мовної, вербалізованої картини світу, що дотепер була сформована в контексті попередніх значень. Можна допустити, що результатом осмислення нової реальності стає формування певної гібридної структури сенсів. Ця структура вміщує дві знакові системи, одна з яких є більш пізньою (новоутворюваною) і тому неминуче "убудовується" в уже сформовану більш ранню систему наявного досвіду опису і пояснення того, що діється навколо. Виходячи з концепції Л.С. Виготського про роль слова в психічному розвитку, можна стверджувати, що нова знакова система не просто "прилаштовується" до вже існуючої чи надбудовується над нею, а, впроваджуючись в семантику свідомості індивіда, якісно змінює останню: "слово, проростаючи у свідомість, змінює усі відношення і процеси" [6, с. 193]. Ці слова Л.С. Виготського не менш справедливі й у відношенні засвоєння нових сенсів, що дійсно "проростають" у свідомість, тепер уже у змінену свідомість суб'єкта, додаючи їй новий вимір. По-друге, якісно змінюючи семантичну картину світу індивіда, нове сприйняття неминуче впливає і на загальну картину світу в когнітивній сфері людини. Засвоєння нової значеннєвої системи в кінцевому рахунку призводить до зміни "кута зору" на навколишній світ, його поняття, відношення і цінності.

Оскільки сенс – це "місце події в структурі" сталих особистісних цінностей, він буде намагатися у свідомості вписатися у значення колишнього способу життя одиницями нової реальності. Коли новий матеріал не вписується в сенсоутворювальний контекст попередніх значень, тоді інформація інтерпретується з позицій стереотипів колишньої повсякденної практики і менталітету національної культури. У будь-якому випадку те й інше буде здійснюватися в адаптаційних механізмах свідомості до змінених умов існування. Саме завдяки їх симбіозу, власне, і здійснюється психічна адаптація.

У процесі польових досліджень, які виконувалися нами у ході безпосередньої взаємодії з людьми, що проживають в радіаційно забруднених населених пунктах, ми відростежували спонтанні форми розвитку і деформації екологічної свідомості під впливом екстремально зміненої екологічної ситуації. З'ясувалося, що це є процес, який підпорядковується певній логіці і здійснюється своїми проявами психологічних механізмів і закономірностей. Цей процес має свою чітко виражену феноменологію, як і власні форми прояву.

Потрібно одразу відмітити, що під впливом психологічних наслідків катастрофи екологічна поведінка людей майже одночасно з полдією набула вираженої екоатрибутивності. Екоатрибуція (від грецьк. *oikos* – оточення та лат. *attribuo* – надаю, наділяю) – стиль життєдіяльності, який вбачає першорядну значимість, закономірну доцільність, своєрідну гармонію людини і природи. Іншими словами, катастрофа вочевидь нагадала людині, що вона є природна біологічна істота.

Екоатрибутивність поведінки та діяльності у післяаварійний період цілком і повністю спрямована у площину пошуку адекватних форм і принципів, передусім, біологічної адаптації у змінених умовах існування. Однак, як з'ясувалося, в основі такої поведінки лежали ригідні, тугорухомі психічні стани, радіаційні акцентуації, тривоги і страхи. Люди взагалі вразливі істоти і особливо занепокоєні тим небезпечним, чого не бачать, але знають, що воно шкідливе, підступне. Люди не знали як їм вчиняти, що робити з радіацією у плані профілактики, де небезпека, а де її немає, у підсумку в них розвивалася агресивна драгтивність, або ж спостерігалися астенії, депресії, домінували стани розгубленості, глибокої апатії [11]. У цих станах люди досить часто зверталися до містики, релігії, забобонів, захисних когнітивних дисонансів. На цьому фоні припустимий і досить зрозумілий розвиток екологічного негативізму (від лат. *negatio* – заперечення) – невмотивованого негативного ставлення людей до нового природного середовища, як ушкодженої цінності [13].

Екопсихологічний негативізм сам по собі реально у повсякденному житті майже не проявляється. Зазвичай, він провокується подією і чимось конкретно опредметнюється та, як було видно з наших наукових досліджень, спостережень і бесід, сполучається до інших форм екологічної свідомості (контамінацій, альтернатуралізацій, когнітивних дисонансів та ін.), за допомогою яких і реалізується [14].

Установчі контамінації екологічної свідомості, котрі зразу ж з'явилися, здебільшого стали проявлятися в якості гностичних змішувань, смислових алогізмів, парадоксів, інших викривлень дійсності. Як правило, ці викривлення і спотворення здійснювалися у складі екологічних конфабуляцій (беззмістовних філософствувань). Але в них проявлявся й інший змістовний сенс, який був не чим іншим, як переломленими в сенсах значеннєвими полями соцієтальної психіки.

Складові соцієтальної психіки в адаптації свідомості потерпілих до умов техногенної катастрофи

Радикальні зміни життєвого середовища, об'єктивно викликають адаптивні процеси психіки (про що йшлося попередньо) та відтворюються на динаміці розвитку і формування індивідуальної свідомості своїми власними ознаками. До того ж, люди запобігають і до тих сенсоцінісних утворень, що склалися попередньо у ході довготривалої історії культурного розвитку етнічної спільноти. Поряд з характерними впливами реального середовища, пошук адекватних форм пристосування до екологічних наслідків техногенної катастрофи, як життєвої події, в адаптації приймали участь ще й так звані соцієтальні складові позаперсонального за походженням менталітету, національної специфіки, етнічної духовності. Ситуація психологічного дистресу понуждала актуалізацію того емпіричного культурно-історичного досвіду, що накопичувався в етносі, між іншим, власне кризь його призму і формувалися перші адаптивні реакції.

Іншими словами, буденна свідомість, випробовуючи перші свої кроки, знаходила свої резерви й у запобігливому зверненні до неусвідомлюваних форм буття власного історичного минулого, яке підказувало варіанти поведінки, критерії та способи оцінок, висновків практичних дій. Якщо у звичних і звичайних умовах існування у людини завжди є потяг до індивідуалізації, то в екстремальних умовах вона легко піддається бажанню зливатися з чимось великим, ґрунтовним і надійним. Саме таким узагальненим і надійним підґрунтям захисту і сили є народний досвід, що закріплений у надбаннях національної української етнокультури і ментальності.

Історія побуту і взаємодії з природними силами чи стихіями, досвід споживання і виробництва, загальної культури етносу закріплюють за ним найбільш дійові та ефективні засоби і форми реагування, рішення, установки. Створені в процесі історичного розвитку вміння, навички, стереотипи, як і соціально-психологічні установки, норми реагування, принципи мислення ще у сиву давнину виступали фоновими в організації життєдіяльності, вибору способу життя, досягнення перспектив, подолання труднощів і перешкод. За К. Юнгом, набутий у поколіннях досвід є цінністю на зразок повітря, яким усі дихають, але яке нікому не належить [16]. Щось подібне ми спостерігали і в психічних новоутвореннях екологічної свідомості у постчорнобильську добу – усі дотримуються одних установок хоча й автора у них не знаходиться. Екосоцієтальна психіка виливається в окрему домінуючу, з якої індивідуальна свідомість черпає сенси певного ґатунку, що й допомагає жити, виживати.

Соціум і його окремі представники (практично усі мешканці спільноти) обмінюються між собою набутими цінностями, оцінками і судженнями, думками й спостереженнями, стимулюють тим самим і підтримують таку активність взаємно. У процесі цього обміну здійснюється поступовий розвиток стержньових екоцінісних орієнтацій. Механізм цього досить прозорий: завдяки тому, що індивідуальна

варіативність статистично перебирає велику масу спроб і варіантів на адаптацію, а закріплюється інтегрально в узагальненому досвіді лише селективне, адекватне реагування, то в кінцевому рахунку забезпечується відповідна пристосувальна "вигода" екологічної свідомості як загалом, так і в конкретиці поведінки окремої людини.

Отже, психосоціальний фон адаптації уособлював як мінімум дві лінії впливів: *актуальних*, що надходили від викликаної аварією екологічної кризи та *потенційних, резервних*, які надходили від культурно-історичного досвіду і національного менталітету. Останні чинники – це ті, що склалися історично і закріпилися у закономірностях, тенденціях, особливостях української етнокультури, менталітету, національного характеру українців. Якщо перша лінія опосередкування адаптогенезу уже згадувалася та психологічно обговорювалась [11, 14, 17], то друга – лишилася в тіні.

У розгляді культурно-історичного фенотипу та етнічних психо-соціальних явищ у науковій літературі запобігають до поняття соціальної психіки [3], під якою розуміють позаперсональну систему, що включає не тільки реально відтворене, але й спадкоємне, що передається наступним поколінням у формі характерних рис регуляції і саморегуляції поведінки та діяльності, і складає своєрідну психокультуру даного соціуму.

Соціальної психіки модельно зображають за допомогою трьох основних блоків: властивості (якості), стани і процеси. Кожен блок має свої критеріально окреслені структури.

1. Властивості: екстраверсія (інтроверсія), раціональність (іраціональність), екстернальність (інтернальність), емоційність (прагматичність інтуїтивність (сенсорність), інтенційність (екзекутивність).

2. Стани соціальної психіки: конвенціональний стан ("так треба" або "так"), коригуючий стан ("треба не так" або "ні"), хаотичний стан ("так не треба" або "інакше").

3. Процеси соціальної психіки: ідентифікація, маргіналізація, індивідуалізація, інвестиція, девіація.

Кожна структурна одиниця соціальної психіки за походженням відтворює сформовані у глибині віків відношення, установки, типові форми дій, реагувань, переживань.

Дух української ментальності у *бінарній диспозиції "екстра-інтроверсії"* більш виразно тяжіє до *інтравертованого типу реагування*, орієнтованого на внутрішні тенденції, відповідні до цього судження, потреби, інтереси. Тому люди, що потрапили в ситуацію екологічного дистресу в Україні, здебільшого *схильні орієнтуватися на власні сили і можливості, свій досвід, свої погляди, ідеї, роздуми, міркування*. Звідси легко зрозуміти масові конфабуляції поширені у післячорнобильську добу, ініціації і наміри екологічної свідомості, що походили від ситуативно обумовленої, але симультанно інтегрованої, етнічно зумовленої суб'єктивної картини світу, власного уявлення тієї небезпеки, яка обіймалася та вкладалася в пояснюючі принципи здорового глузду буденної свідомості.

Але раптом виявлялося, що даний принцип розуміння ситуації, як і орієнтація на самодостатність суджень та оцінок, не виправдовують себе практично. У таких випадках включалися компенсаторні механізми психологічного захисту: установчі контамінації (змішування, алогізми), когнітивні дисонанси, мотиваційні дегенерації та ін. А враховуючи те, що народи в *інтравертованих* соціумах, зазвичай, спокійні, терпеливі, миролюбні і не агресивні, то в ситуації психологічної фрустрації за умов техногенної катастрофи українці легко проявляли домінуючий уникнення, екопсихологічного ескапізму, несприйнятливості до зовнішнього тиску, певну байдужість, втрату інтересів. Спровокована таким чином апатія на фоні інгібованих установок (стримуваних і пригнічених важкими екосенсами відчуттів, тривоги і страхів) нерідко проявлялася в домінантах уникнення, навіть наближаючись до станів екопсихологічного безсилля.

Разом з тим, інтроверсія у поведінці, установках, сенсо-ціннісних орієнтаціях, як відомо, узгоджує між собою наявність таких рис, як індивідуалізм, сензитивність сприйняття і переживань, стримане реагування на раптовість, надзвичайну чутливість до небезпеки ззовні, то ініціація екологічної свідомості на осягнення таїнства природної стихії ("мирного" атому) через екопсихологічний інсайт боляче відгукувалася у спокійно-споглядальницькій психології українців. Для українців сприйняття атомної катастрофи та її пагубних наслідків виявилось надто хворобливим, емоційно ранилим, що з повною очевидністю викликало компліцитність їх екологічної свідомості. Вона обернула масову буденну свідомість не тільки в іпостась прямої причетності до природного початку, але й стала формувати захисну реакцію уникнення проблем завдяки всіляким витіснень та експектацій. Навіть по відношенню до споконвічної готовності злиття з природною сутністю, яка завжди культивувалася в українському етносі, хоча й на інших засадах – раптово "ожили" натуралізація буденної свідомості.

Бінарна *діада "раціональність – іраціональність"* в українському менталітеті відтворює схильність соціума до *раціонального* сприйняття та осмислення докільця, подій і явищ, процесів і проблем, що виникають у реальному життєвому середовищі. Відомо, що подіям і вчинкам завжди передують зміст процесів сприйняття і розуміння очікуваних результатів. Отже, домінуюча установка сприйняття обумовлює не тільки характер активності людей, але і формує підвалини суб'єктивної картини світу в цілому [1, 15], за участі якої здійснюються основні процеси життєдіяльності, соціалізації, психосоціальної адаптації.

Українську ментальність відносять [2, 7, 8] до *раціональних соціумів*, де панує спрямованість на ретельне і точне, послідовне і завершене світосприйняття (читай, пізнання) явищ і подій процесів, ідей, проблем, фактів. Абстраговані проблеми чи ідеї у ментальності раціонального типу не сприймаються, проте, конкретні речі, до яких свідомість всіляко воліє, розбираються докладно і послідовно, розглядаються та обговорюються з усією повнотою і ретельністю. Раціональному типу ментальності

характерні також ознаки смислової стабільності, прогнозованості у розвитку, соціальної перспективи за умови фіксованої результативності у плинному часі, чіткого виокремлення контурів майбуття.

Кризу призму даної моделі раціональної ментальності потерпілі від Чорнобиля українці, зрозуміло, що проявляють потяг до повної і вичерпної інформації про все, що стосується радіації та їх власного становища в ній. Їм незрозумілі і не виправдані інтуїтивні пошуки рішень з боку уряду й науки. Саме тому люди широко думають, що істинна інформація десь є, нею хтось володіє, але їм її не дають, закривають.

За відсутністю об'єктивної, науково обґрунтованої інформації буденна свідомість запобігає до емпіричної екоатрибутивності свого власного досвіду, випробувань, спостережень. Та через обмеженості буденної свідомості, недостатність отриманої таким чином побутової філософії у поясненнях дійсності і невидимої дії радіації провокується психологічне явище екологічного негативізму, як немотивованого заперечення свого ставлення до нової екологічної реальності, стійке протиставлення себе ситуації. Такому явищу індивідуальної психіки сприяють поширені контамінації масової екологічної свідомості (або групові на рівні поселення): змішування, парадокси, алогізми, інші сенсоціннісні викривлення, які зпозна проявляються у складі побутових конфабуляцій.

Світоглядний тип "*екстернал-інтернальності*" орієнтує рівень суб'єктивного контролю людей у сферу соціально-психологічних реалій, у котрих втілюються типології незалежності, *самостійності та активності української людини* у досягненні власних цілей, особистої відповідальності за те, що коїться, принципів саморегуляції у взаємодії з довкіллям. Вважається [10], що ця узагальнена характеристика здійснює регуляторний вплив на багато сторін активної взаємодії людини з середовищем, відіграючи важливу роль у формуванні життєвої позиції, способів вирішення кризових ситуацій, виборі форм реагування, визначенні дій і вчинків, організації життєдіяльності в цілому.

Потерпіле населення українців частіше тяжіє до прояву *екстернального локусу суб'єктивного контролю*.

Тенденція екстернальності етнічного походження проявилася в тому, що люди не бачили й не бачать зв'язку між своїми діями і можливостями протистояти наслідкам радіоактивного забруднення, не вірять у покращення ситуації, вони лише вболівають на те, що трапилося та сподіваються на розуміння їх становища з боку соціального оточення, очікують співучасті та емпатії. Люди очікують не тільки розуміння і підтримки ззовні, але спрокволя, як і активно сприяють розвитку перцептивних установок жертвенності, виключності власного становища, жадають співчуття.

Екстернальність екопсихологічної саморегуляції проявляється не тільки у загостреному переживанні розчаруванні щодо власних можливостей активного втручання по виправленню вже заданого розвитку небезпечної для їх життя і здоров'я ситуації, але і в породженні специфічних феноменів, що лімітують стресогенні стани – недовіри і ймовірних каверз, фрустраційної включеності (залученості), емоційної спустошеності, дратівливої приреченості, безпорадності, стресу "нікуди подітися".

Немає в традиціях українців безапеляційного спрямування індивідуально вирішувати свої проблеми лише власними зусиллями (любимо ми когось у чомусь просити, хай навіть один у одного, але звертатися за "чужою" допомогою українці соромляться), немає вишуканого почуття стверджуватися власними досягненнями (нам ближче і звичніше говорити про них), не притаманно нам твердо і до кінця відстоювати власну правоту (нерідко поступаємося, шукаємо лояльних, компромісних рішень), не завжди ми послідовні, любимо "розкачуватися" в справах і т.ін.

У нас, в українців, зовсім інша функціональна логіка. Вона значною мірою орієнтована екстернальним локусом суб'єктивного контролю і з давніх часів проявляється в національному характері емоційно-інтуїтивним осягненням істини. У вирішенні життєвих проблем для українців значущими критеріями істини і правди завжди були принципи добра, гуманності і честі. Критерії ці плинуть більше від моралі і людяності, ніж від раціонального і прагматичного початку. Це означає, що й національний менталітет зафіксував традицію оцінок і думок в етнічних установках за типом "хорошо – погано" "треба – не треба", "по-людськи – безгуманно", "від душі – бездушно", "чесно – підло" і т.ін. У нашій критеріальній парадигмі раціонально-логічне уступає місце емоційно-почуттєвому – хорошо не те, що обґрунтовано, доцільно і логічно, а те, що сприймається приємно і хвилює, що благородно, людяно, що зачіпає за живе.

Типові риси національної ментальності, пов'язані з проявом ознак *інтенціональності-екзекутивності* проявляються в українців ознаками *екзекутивності*. Екзекутивні етнічні спільноти здебільшого орієнтовані емоційними впливами, наївністю, інтуїтивністю. Вони завідомо слідуєть принципам підлеглості, виконавчості, потребують союзництва, прихильництва, заступництва. Внутрішній світ представників екзекутивних соціумів нерідко протирічливий, визначається помірністю, невибагливістю, стриманістю, терпеливістю з домінантою споживання, показовості, прикрашання. Залежне, екзекутивне кредо, а не ініціативне, раціональне, інтенціональне переважає у слов'янському менталітеті [4], українці тут не виключення [5, 7, 12].

Процеси адаптації запуснені і здійснюються незалежно від того, знаємо ми про них, чи ні. У соціально-психологічному плані вони проявляються, як видно з матеріалів даного дослідження, в реконструкції мотиваційних і ціннісних орієнтацій, корекції життєвого шляху, розширенні простору екологічних сенсів, пошуку актуальних і перспективних цілей, деформації свідомості, трансформації життєвих сенсів та ін. Недостатність таких явищ адаптації, певно, в тім, що в конкретній кризовій ситуації здійснюються вони шляхом "спроб і помилок", самоплинно, ситуативно, несвідомо. Мотиви досягнення позитивного результату, як і всі інші адаптивні механізми, розпиляються, їх не видно, а тому їх трудно корегувати, досвід виживання в умовах наслідків техногенної катастрофи нікому акумулювати